

İBN RÜŞD DÜŞÜNCESİNİN TARİHTEKİ YERİ VE ETKİLERİ

*İsmet Birkan**

Büyük İslam filozofu Kurtuba'lı Ebu'l-Velid Muhammed bin Ahmed bin Rüşd (1126-1198) hakkında bilgi veren ve bazıları kaynakçada gösterilmiş olan genel ve tarihsel nitelikli eserlerin hemen hepsi bir-iki ana kaynağa dayanmaktadır. En çok başvurulan iki otorite Salomon Munk'un 'Melanges de la philosophie juive et Arabe', ve Ernest Renan'ın 'Averroes et l'Averroisme' adlı eserleridir.

İbn Rüşd düşüncesini Ortaçağ boyunca hem özümleyip hem de Batı (Latin) âlemine tanıtanların Yahudiler; bu felsefe tanınınca onu en büyük ilgi ve coşkuyla inceleyip eleştiren ve onunla hesaplaşanların da özellikle Paris Üniversitesi çevresinde kümelenen hıristiyan filozoflar olduğu düşünülünce, XIX. yüzyılda tekrar canlanan İbn Rüşd tetkiklerinin en önemli iki ürününün gene bu iki geleneğe bağlanabilmesi,-Renan pek o kadar "hıristiyan" sayılmasa da- ilgi çekici bir durumdur.

İbn Rüşd'ün etkileri hakkında bütün kaynakların ağız birliği ettiği nokta, bu etkinin hemen hemen tamamıyla Batı alemiyle sınırlı olduğu; İslam âleminin bu "en büyük ve sonuncu filozofunun.... müslümanlar arasında büyük tesiri olmadığı"dır¹. Prof. Macid Fahri de bu fikirdedir: "İbn Rüşd'ün İslam âleminde hemen hemen hiç bir öğrencisi yahut halefi olmamıştır. Hatta onun münekkitleri bile zikre şayan değildir."²

Buna karşılık Latin dünyasında durum tam tersinedir. Eserleri** Michel Scot tarafından latinceye çevrilir çevrilmez tam anlamıyla bir entellektüel fırtına kopmuş; bunlar bir yandan hızla bütün 'Facultes des Arts'ların 'curriculum'larına (müfredat programlarına) girerken, öte yandan, telaşa düşen Kilise yetkilileri ve resmi "ulema" hemen savunmaya geçmiştir.

Bu olguyu yakından incelemek; bazı tarihleri, olayları ve kişileri yerli yerine koymak yararlı ve ilgi çekici olacaktır; çünkü bu, İbn Rüşd etkisinin Latin felsefesine işleme, onu yoğurma ve biçimlendirme sürecidir. Etki böyle bir 'cedelî' (diyalektik) süreç içinde, bir yandan benimsenip bir yandan reddedilerek, Batı düşüncesindeki yerni kazanmış ve sağlamlaştırmıştır.

* Emekli Öğretmen.

** Felsefi eserleri söz konusudur. Tıpla ilgili ve 'Colliget' adlı bilinen Külliyyat'ı bu çalışmanın dışındadır.

Bu süreç, aynı zamanda Batı Skolastik sisteminin kurulması, tamamlanması ve yerine oturması sürecidir.

Stuart MacClintock olup bitenleri şöyle özetliyor:

"XIII. yüzyıl hıristiyan entellektüel çevrelerinde 'tabii felsefe' ve 'teolojik doktrin' (başka deyişle, Felsefe ile İlâhiyat) alanlarındaki akıl yürütme ve tartışma (argumentation) yöntemleri arasında var görünen uyumsuzluklar son derece keskinleşmiş durumdaydı. Antik düşünürlerin yeni tanınmaya başlayan yazıları (Yunan bilim ve felsefesi ile onların arapça ve ibrance yorumları), hıristiyan inancının temel akidelerine tamamen yabancı önermeler ileri sürüyordu: Örneğin, evrenin ezeli ve ebediliği, bireysel ölümsüzlüğün imkansızlığı ve varlığın varlık olarak zorunsuz (contingent) olamayacağı gibi... Aristo'nun yazılarının İbn Rüşd tarafından yapılan açıklama ve yorumları bu tartışmalara çok büyük ölçüde katkıda bulundu. Ortaçağ üniversitelerinin ilgili fakültelerinde (Facultes des Arts Liberaux) Aristo bilim ve felsefe derslerinin ana kaynağı ve konusu olduğu gibi, İbn Rüşd de onun başlıca yorumcusu ve öğreticisi olarak okunuyordu. Zaten daha sonraki Ortaçağ metinlerinde İbn Rüşd, adı söylenmeden, sadece "Yorumcu" (le Commentateur, el-Şarih) diye anılmıştır; otoritesi o derece yayılmıştır. Dolayısıyla o Aristo'yu nasıl anlamışsa, söz konusu fakültelerden mezun olanlar (maitres es arts) da öyle kabul ediyorlar; Aristo'nun, evrenin zaman içinde yaratılmış olduğunu, kişisel ölümsüzlüğü ve varlığın zorunsuzluğunu reddettiği şeklindeki görüşler tüm "maitres es arts" arasında gittikçe yaygınlaşan bir geçerlik kazanıyordu.

İlahiyat taraftarlarının tepkisi anında ve direkt oldu. Paris üniversitesinde daha 1209-1210'da, sonra 1215'te "Arap" yorumları yasaklandı; 1231 de ancak sansürlü olarak okunmalarına izin verildi. Büyük Albert 'Contra Averroistas' adıyla bir risale yayınladı. Aquino'lu Thomas da, Paris'teki fikir mücadelesinin en ateşli döneminde, 1269 sıralarında, "Tractatus de Unitate Intellectus contra Averroistas" adlı eserini kaleme aldı." ³.

Elbette bu tablonun yabancıları değiliz. Burada, İslam düşüncesindeki Felâsife-Mütekellimin (filozoflarla kelimcilerin, özellikle Eş'ârî Kelâmının) kavgasını iki-üç yüzyıl geriden tekrarlanmasına tanık olunuyor. Taraflar, tezler, kanıtlar... hemen hemen aynı. 1270 yılında Paris üniversitesindeki kınama ve mahkumiyet kararlarının gerekçelerini Gazzali'nin filozoflara yönelttiği suçlamalarla karşılaştırmak herhalde aydınlatıcı olurdu. Nitekim tartışma sırasında bazı İbn Rüşd karşılarının Gazzali'den kanıt getirdikleri bile olmuştur! Söz konusu kararlara göre, Paris'teki İbn Rüşd'çüler (Averroistes) şu noktalarda doğru yoldan sapıyorlarmış:

- Tanrı kendinden başka varlıkları (tikelleri) bilemez.
- İnsan eylemleri Tanrı'nın denetimi ve gözetimi (Providence) altında değildir.
- Evren ezeli ve ebedidir, yoktan yaratılmış değildir. (Madde belirlenmemiş

olarak hep vardır. Tanrı ona yalnız 'form' verir. (Dator formarum, Vâhib'üs-Suver).

- İlk veya Faal Akıl bütün insanlar için tek ve ortaktır. Ruh ise kişinin formudur ve bedenle birlikte yok olur.

- Tanrı, bozulabilir ve ölümlü olana bozulmazlık ve ölümsüzlük veremez.

- İnsanın iradesi zorunluluk altında ister veya seçer .

Tartışmanın, Doğu dünyasında daha önce yer alan polemiklerin tekrarı olduğunu söyledik. Ancak, sonuç bakımından iki noktada farklılık göze çarpıyor:

1. Doğu aleminde kavga bir tarafın (Kelâmın) hemen hemen kesin zaferiyle sonuçlanıyor. Bir anlamda, Gazzâlî'nin mutlak otoritesi -belki kendi niyetini de aşarak- İslam düşüncesinde felsefi tartışma dosyasını kapatıyor. Resmî öğreti, devletin de koruması altında kurumlaşıyor ve artık "yabancı" fikir kabul etmez oluyor. Ünlü deyimle, "içtihat kapısı kapanıyor".

Batıda ise polemik Yeniçağlara kadar sürüyor. "İbn Rüşd'cü Aristo'culuk" ancak Skolastiğin tamamen tükenmesiyle (1650 ler...) gözden düşüyor. Bir yandan resmî sistem oluşurken (Dominikenler ve Saint Thomas) bir yandan da onlarla savaşan 'Akıl taraftarları' (ki onlara-"dinsizler" anlamında- Averroist'ler deniyor) çabalarına hiç ara vermiyorlar. Bunlar Averroizm'i Papalığın nüfuzuna karşı savaşlarının, politik eylemlerinin aracı haline getiriyorlar. (Siger de Brabant, Boece de Dacie ve özellikle Padova üniversitesindeki İbn Rüşd'cü çevre...) Bu anlamda, denebilir ki, İbn Rüşd mayası Latin ortamında çok iyi tutuyor ve sonuç veriyor.

2. Her iki dünyada kurulan Skolastik sistemlerin bileşimi de farklı oluyor. İslam skolastiği Kelâm ağırlıklı bir İlahiyat (theologie) ortaya koyarken, Latin düşünce -en büyük temsilcisi sayılan Aquino'lu Thomas'ın sisteminde- daha fazla İbn Rüşd/ Aristo (dolayısıyla "akılcılık") içeren; bugün dönüp geriye baktığımızda geleceğe daha açık olduğunu anladığımız bir öğreti oluşturabiliyor.

Her iki nokta da (canlı tartışma ortamı ve akla tanınan statü) Batı dünyasının sonraki evriminde önemli rol oynayacak, belki de onu belirleyecek faktörlerdir.

İbn Rüşd'ün, Napoli ve Sicilya kıralı, Kutsal Roma Germen İmparatoru II. Frederic Hohenstauffen'in Palermo'daki sarayında münecim olan Michel Scot'un çevirileriyle Batı'da tanındığı kabul ediliyor. Bu çevirilerin ilki 1217 tarihlidir ⁵. XIII. yüzyılın ilk yarısında, "Tehafütü'n Tehafütü" dışında, felsefi eserlerinin tümü latinceye çevrilmiştir.

Öte yandan, daha 1209'da, yani İbn Rüşd'ün ölümünden on yıl kadar sonra ve Michel Scot'tan önce, Paris üniversitesinde "Averroistleri" hedef alan bir yasaklama kararı var. Demek ki İbn Rüşd o sıralarda da biliniyor. E. Renan bunun, ünlü İbn Sina çevirmeni Gondisalvi'nin çevirileri yoluyla olabileceğini söylüyor ⁶. Aslında bu

yasaklama genel olarak İslamdan gelen yorumlara karşı. Bunların içinde İbn Rüşd'ün payı bu ilk dönemde açık seçik ayırdedilemiyor. Kilise, dogmalarına zararlı gördüğü fikirleri "Arap" (yani "kafir") sayarak yasaklamaya çalışıyor. İleride görüleceği gibi, bazen garip çelişkilere düşüldüğü de oluyor.

Ayrıca Yahudiler de var. "İbn Rüşd'ü Batıya tanıtanlar İspanya, Sicilya ve Güney Fransa'da yerleşmiş olan Yahudilerdir", cümlesine hemen her kaynakta rastlanıyor. Fakat Michel Scot'un eylemiyle bu hususun nasıl bağdaştığı pek belli olmuyor.

Büyük eserinin bir bölümünü buna ayıran E. Renan konuyu ayrıntılı olarak inceliyor 7. Yahudiler İbn Rüşd'ü, içinde yer aldıkları İslam medeniyetinin bir düşünürü, bir bakıma "kendi malları" olarak okuyup inceliyorlar. Yahudi düşüncesi genel İslam düşüncesinden ayrı ve özgün bir çığır değil. Farabi ile çağdaş ve onun gibi Aristocu Saadia'dan beri "akılcılık" yani belirgin bir düşünce geleneğini sürdürmekte. İbn Rüşd buna gayet uygun düşüyor ve onu rahatça büyük üslat olarak benimsiyorlar: Büyük Yahudi filozof Musa İbn Meymun (Maimonides, "ikinci Musa") katıksız bir İbn Rüşd'cü.

Yahudiler, arapça ile ibranicenin akrabalığının da yardımıyla, İbn Rüşd'ün bütün eserlerinin "çevirilerini" yapıyorlar. Aslında bu çevirilerin birçoğu bugünkü anlamda çeviri bile değil, belki 'transliteration'. Metindeki arapça kelimelerin yerine ibranicelerini koyuyorlar, o kadar.. Öyle ki, iki dili bilen birisi, ibraniceden hareketle özgün arapça metni yeniden kurabiliyor! Zaten mütercimlik de o devirlerde bir çeşit 'istinsah' işi sayılıyor...

Bu nedenle denebilir ki Yahudiler İbn Rüşd'ün Batıya taşınmasında ve korunmasında rol oynamışlardır. Onun bazı eserlerinin elde arapçaları değil, böyle "çevrilmiş" ibraniceleri vardır ve incelemeler bunların üzerinden yapılmaktadır. (Eflatun'un 'Devlet' ile ilgili eseri gibi.) Asıl etki ise bu eserlerin Latinceye kazandırılmasıyla, yani Michel Scot'un çalışmasıyla kendini duyurmağa başlıyor.

İslam düşüncesi Batıya iki dalga halinde vuruyor: Biri, doğudan gelen, İbn Sina'nın temsil ettiği "uzlaştırıcı" dalga; öteki, daha sonra, Batının hemen yanibaşından kopan, İbn Rüşd'ün adına bağlı, uzlaşsız Aristo'cu dalga... Başka deyişle, iki ayrı Aristo yorumu...⁸

İlk İslam filozofları "İlahi Eflatun" ile "Muallim-i Evel" Aristo'yu uzlaştırmağa çalışırlardı. Hakikat tek olduğuna göre, hoca ile çömez ayrı şeyler söyleyemezlerdi; aynılıklar görünüşte, dilde, yorumlarda, yanlışılarda... olmalıydı. Pratikte bu, Yeni-Eflatunculukla Aristo'yu bağdaştırma çabasıydı. Hatta kimi neoplatonist eserler Aristo'nun zannedilmiş veya ona atfedilmişti. Birbirini dengeleyen iki temel ilkeye dayalı bu ikili yapı nedeniyle, İbn Sina Batıda hemen her zaman olumlu karşılanmış, aşırı tepki görmemiş; buna karşılık hep biraz bulanık ve 'ambigu' kalmış ve bir 'aviceniste' okul veya harekete bayrak yapılamamıştı.

İbn Rüşd ile durum tamamen farklı oldu. O açıkça ve tereddütsüzce Aristo'cu idi: "Ben derim ki Aristo bilimleri kemale erdirmiştir, çünkü zamanımıza kadar, yani 1500 yılından beri, onun izinden gidenler ne onun yazılarına bir şey ekleyebilmişler, ne de onlarda ciddi bir yanlış bulabilmişlerdir." ⁹ Bu söz gerçi geniş anlamıyla felsefe ile ilgilidir: İbn Rüşd, öteki filozoflar gibi, ilahi hakikatler alanını ayırmaktadır. Fakat felsefenin alanını hayli geniş, değerini ise çok yüksek tutmakta; kemale bilgiyle erişilebildiğini, bilginin ise insana yukardan hazır gelmediğini; tersine Aklın çabası sonunda ulaşılan bir merteye (ittisal) olduğunu... savunmaktadır. Onun ilgi alanı Felsefedir, yani: Aklın çabasıyla ulaşılan -ve insanı yetkin kılan- dünya ve insan bilgisi... "Ey insanlar! Ben sizin ilahi ilim dediğiniz şeyin yanlış olduğunu söylemiyorum. Fakat ben beşeri ilmin alimiyim; söylediğim budur." ¹⁰ Kısacası, İbn Rüşd'ün Eflatun ile Aristo'yu uzlaştırmak gibi bir sorunu yoktur. Filozoflara saldırdığı için Gazzali'yi eleştirmiş olması, Aristo'yu çarpıtıyorlar diye aynı filozofları eleştirmesine engel olmaz. O özgün, berrak fikirli, kimseye -Aristo'ya bile körü körüne bağlanmayan, fikirlerini cesaretle ve ödünsüz ifade eden bir düşünürdür.

Bundan dolayı Batı dünyasında İbn Rüşd dalgası çok şiddetli etki yaptı. Hemen İbn Rüşd'cü 'okullar' oluştuğu gibi, bunlara karşı savunma hareketleri de anında ortaya çıktı. Bu hareketler, yukarıda belirtildiği gibi, Batı skolastik sisteminin (Thomisme) oluşmasına vardı; bu sistemin yapısına da yüksek oranda 'averroism' girdi. Sistemin başlıca mimarı sayılan ve İbn Rüşd'e karşı en sert polemiklerden birini yürüten Aquino'lu Thomas bile"... onun en büyük öğrencisi... Filozof olarak her şeyini ona borçlu... Eserlerinin biçim ve yöntemlerini bile (commentaria) ondan almış..." ¹¹

Ortaçağda Batı entellektüel çevrelerinde en fazla fırtına koparan, en çok yorumlanan, yanıtlanan, çürütülen görüşler, İbn Rüşd'çülere atfedilen, İlk Aklın birliği (unitas intellectus) ve bireysel ruhun ölümlülüğü (corruptio) ile, İlahiyat ve Felsefe alanlarının -bilgi bakımından- ayrılmasıdır. Ortaçağın sonlarına doğru Averroism'in dinsizlik anlamına kullanılır olması; İbn Rüşd'ün bir tür büyücü, nerdeyse Şeytana satılmış bir Faust (asıl Faust'tan üç yüz yıl önce!) olarak gösterilmesi, hep bu iki noktanın Kilise çevrelerine; insanların vicdanlarından ve imanlarından da sorumlu ve bu konuda yetkili olduğuna inanan bu 'babalar'a verdiği korkuyla açıklanabilir.

Bu korku elbette sadece doktrine ilişkin değildi. Unutulmamalı ki Ortaçağda Kilise yalnız manevi bir kurum değil, her alanda geniş yetkilere sahip bir devlet, daha doğrusu bütün devletleri yönlendirme iddiasında bir süper - devletti, ve yetkileri arasında sosyal ve politik düzeni sağlamak da sayılıyordu. "Tek ve ortak Akıl" görüşünün, kişisel liyakat, suç ve ceza kavramlarını yok ederek, her türlü ahlak ilkesini ortadan kaldırabileceği şeklindeki yorum insanları kaygılandırıyor. "Bir Parisli asker işlediği suçun cezasını çekmek istemiyordu; 'Aziz Pierre'in ruhu

selamete ererse benimki de erer, aynı aklı paylaştığımızı göre kaderimiz de aynı olacaktır' diyordu." ¹² İnsan tabiatının kimi eğilimlerine sempatik gelen bu tür "yorum"ların halk tabakaları ve gençler, öğrenciler arasında taraftar bulmasına şaşmamalı. Nitekim iş öğrenci gösterilerine ve taşkınlıklarına kadar vanyor ve bir ara Paris'te öğrenciler üniversitenin yasal rektörünü tanımayarak başka bir rektör bile seçiyorlardı! ¹³ Toplum düzenini yıkma tehlikesi gösteren böyle fikirlerin, üstelik Kilisenin elemanlarını yetiştiren üniversite gibi kurumlarda yer tutması elbette hoşgörülebiyecek bir şey değildi...

İlahiyat ile Felsefenin alanlarını ayıran ve "çifte hakikat" öğretisi adıyla İbn Rüşd'e ve İbn Rüşd'cülere en büyük suçlama olarak yöneltilen görüşün neden korkuttuğu ise çok açıktır: Bu dünyayı alan olarak Felsefeye (yani Akla) ayırmak suretiyle, Kilisenin tüm dünyevi (temporel) yetkilerini elinden alıp onu salt manevi alana tıkmak anlamına geliyordu.

Bilindiği gibi, 'Rönesans' denilen olgu, en yalın ifadesiyle, bunun gerçekleşmesinden başka bir şey değildir. Kilise kendi açısından yanlış yapmıyordu..

Renan Skolastik felsefede İbn Rüşd'ün çifte kişilikli bir insan olarak görüldüğünü belirtir: "Bir yanda 'Büyük Şerh'in yazarı, Filozof'un (Aristo'nun) tek ve yetkin yorumcusu, kendisiyle savaşılanın bile saygısını kazanmış İbn Rüşd; öte yanda dinlere küfreden, imansızların babası, Campo Santo İbn Rüşd'ü..." ¹⁴ Renan bu iki zat kişiliğın nasıl olup da birbirini dışlamadığı; aynı adamın nasıl rahatlıkla hem katolik okulların klasik üstadı, hem de Deccal'ın habercisi sayılabildiği sorusuna, Ortaçağ düşünürlerinin, -Felsefe ile Vahiy arasında varlığı kabul edilen derin ayrılık nedeniyle- Eskilerin doğal aydınlanma alanında Hıristiyanları geçmiş olabileceklerini kabulde sakınca görmedikleri; dolayısıyla Felsefede, hıristiyan olmayanların derslerine de rahatça başvurabildikleri şeklinde cevap veriyor ¹⁵.

Daha önce de belirtildiği gibi, Felsefe ile Dinin alanlarının ayrılması İbn Rüşd'e en büyük şimşekleri çeken, onun çifte hakikatçilikle suçlanmasına neden olan bir görüştür. Bu görüş onunsa ve onun ikili kişilik imajı da buna dayanarak sürdürülüyorsa, Batı Ortaçağı İbn Rüşd'ü böyle kabul etmenin dayanağını da yine İbn Rüşd'den almış demektir! Ancak, Renan da dahil tüm uzmanlar, ne İbn Rüşd'ün ne de gerçek (politik olmayan) Averroist'lerin açıkça çifte hakikati savunmadıklarını söylüyorlar.

"Çifte hakikat", felsefede varılan sonuçları doğru sayarken, aynı zamanda onlara karşı olan vahye dayalı önermeleri de doğru saymak anlamına geliyor ki, hem 'hakikatin birliği' ilkesini çiğneyen, hem de Aristo'nun fikirlerini Tanrı'nın sözüyle aynı yere koyan bu görüş dindar zihinlere ve vicdanlara keşinlikle tahammül edilmez görünüyor. Oysa XIII. yüzyılda bu soruna eğilen bütün düşünürler "hakikatin vahiyde olduğunu göstermeğe büyük gayret sarfederlerken, felsefedeki

sonuçlar için sadece 'Aristo'nun yöntemlerine göre filan sonuca varıldığını' söylemekle yetinmişlerdir." ¹⁶ Ama, anlaşılan, kuşku uyandıрмаğa bu kadarı bile yetiyor.

İbn Rüşd düşüncesinin Batılı bilinçlerdeki ilerleyişini -yarattığı tepkileri gözleyerek- izleyecek olursak, imaj olarak, melekten şeytana bir gidış görülür; fakat hakkında konuşanların hepsi, ister övsünler ister sövsünler, onun derin etkisi, hatta "büyüsü" altındadırlar.

Skolastik Batı düşüncesinde ilk İslam etkisi Alexandre de Hales'te (Fransiskan tarikatının kurucusu) görülür. (1243, 1245 ve 1252 tarihli yazıları.) Ancak bu düşünür esas olarak birinci dalganın (İbn Sina'nın) etkisindedir. İbn Rüşd'ü hayatının sonuna doğru okumuş, etkilenecek zamanı olmamıştır. Onu iyi tanımaz ¹⁷.

Guillaume d'Auvergne (1240) İslam felsefesine ilk sistematik eleştiriyi yöneltilir ve Yunanlılarla İslam filozoflarını aynı çuvala koyar! O devirde "Araplar" da antik çağdan sayılıyor, Afrodisiyas'lı İskender (M.Ö. III. yy.) ile İbn Rüşd'den (M.S. XII. yy.) hangisinin önce olduğu bile bilinmiyordu! Guillaume da Aristo ve öteki İslam filozoflarını eleştirirken İbn Rüşd'ü ayırır; bu "çok soylu filozofun" adının başkalarınınca kötüye kullanıldığını söyler. Aristo'ya çatarken aslında İbn Rüşd'le uğraştığının farkında değildir! ¹⁸.

Büyük Albert bireysel ruhun ölümsüzlüğü konusunda İbn Rüşd'cülere karşı bir risale yazmakla birlikte, İbn Rüşd'le fazla uğraşmaz. Onun üstadı daha çok İbn Sina'dır ¹⁹.

İbn Rüşd'ün hem en büyük öğrencisi hem de en ciddi karşıtı, yukarıda da söz edildiği gibi, -Büyük Albert'in de öğrencisi olan- Aquino'lu Thomas'tır (öl. 1274). Thomas'a ve onun başını çektiği Dominiken tarikatına mensup düşünürlere göre İbn Rüşd Aristo'nun en büyük uzmanı ve mantıkta en büyük üstad, fakat psikoloji ve metafizikte ise 'zındık'tır! ²⁰ Buradan, yöneltilen itirazların bilgi kuramı, akılların birliği ve yaratılış sorunlarını ilgilendirdiğini bir kez daha anlıyoruz. Dominiken okulu aslında İbn Rüşd'e ait olmayan birçok fikri ona yakıştırıp onun şahsında çürütüyor.

Thomas'tan itibaren olumsuz imaj ağır basıyor ve gittikçe güçleniyor. İlginç bir nokta, Gazali'nin işe kanışınması: Raymond Martini ve bazı Yahudiler İbn Rüşd'ü çürütmek için Gazzali'den delil getiriyorlar! (Böylece 'Tehafüt' polemîği Batıya taşınmış oluyor!)

Gilles de Rome İbn Rüşd'ü, her üç dinin de aslında yanlış, ama halka yararlı oldukları için gerekli olduğunu savunmakla (yani bir tür Voltaire'likle!) suçlar. Burada da felsefe-din ayrımı ve 'çifte hakikat' suçlamalarının nerelere kadar götürüldüğü görülüyor. Gilles ayrıca İbn Rüşd'da sık sık geçen loquentes triumle-

gum sözlerindeki 'loquentes'i (ki latince 'konuşanlar' demektir) "geveze" anlamında sanıyor ve İbn Rüşd'ün dinlere hakaret ettiğini söylüyor! Oysa bu, arapça 'mütetekellimin'in latince karşılığı olarak kullanılıyor. İbn Rüşd gerçekte "üç şeriatın (dinin) kelimcileri"ni kastediyor!²¹

Dante bile bu tartışmaya katılmak gereğini duyuyor ve İbn Rüşd'ü eleştiriyor. Ama gene de gönlü onu Cehenneme (Peygambere layık gördüğü yere) koymağa razı olmuyor; ona Arafta oldukça iyi bir yer ayırıyor. (Hıristiyan olsaydı herhakkın kesinlikle Cennetlikti!)

Raymond Lulle, Cato'nun "delenda Carthago" dediği gibi, İslamı yıkmağa yeminli ve Renan'a göre "un cerveau trouble" yani akli dengesi biraz bozukça... İbn Rüşd'e İslamın temsilcisi olarak saldırır ve dizi dizi risaleler yazar. Saldırıları çok şiddetlidir ve hakarete kadar varır. Bu arada ilginç çelişkilere de düşer. Örneğin, 'çifte hakikat' görüşünü çürütmek isterken: "Ne demek, doğmalar akla göre yanlış, ama dine göre doğru? Akla göre yanlışsa düpedüz yanlıştır!..." diyerek, çürüttüğünü sandığı şeyi (aklin, bilginin kaynağı ve ölçüsü olduğunu) savunmuş olur.²²

İbn Rüşd'ün imajı böylece gittikçe kararır ve sonunda ünlü "üç sahtekar" deyimine kadar varır: İbn Rüşd diyeyişmiş ki, dünya üç sahtekâr tanıdı: Musa, İsa ve Muhammed. En beceriksizi de İsa, çünkü yapabildiği, kendini çarınha getdirmek...²³.

Bütün bu ateşli ve tutkulu mücadele kime karşı yapılıyordu? İbn Rüşd "tarafı" kimlerden oluşuyordu? Papalığın askerleri olan 'Dilenci Tarikatlar' -ki başlıcaları, Cathare veya Albigeois hareketinin Güney Fransa'da XIII. yüzyıl başlarında bir haçlı seferi ile bastınmasından sonra, "kaybedilen ruhları vaaz yoluyla geri kazanmak üzere" kurulan ve ünlü Enkizisyonu da kurdurup XVII. yüzyıl sonuna kadar kullanan Dominiken tarikatıdır- savaşlarını kime karşı veriyorlardı?

Renan iki hasım görüyor: İngiltere (Oxford) kaynaklı Fransiskan tarikatı ile Paris üniversitesindeki liberal ve Kilise karşıtı çevreler, özellikle 'Faculte des Arts'...²⁴.

Fransiskanlar yenilikçi, "demokratik", cesur ve Papalığın hegemonyasına karşı bir tarikat... Bilimlerin gelişmesine büyük katkıları var. Büyük kişilerinden Roger Bacon bir İbn Sina'cı ve İbn Rüşd'cü... Duns Scot bile, İbn Rüşd'ü lanetlemesine rağmen, düşüncesinin özünü (belirlenmemiş 'heyula'...) kabul ediyor.

Paris üniversitesinin ilahiyat dışındaki fakülteleri ise her türlü "serbest" düşünce ile kaynıyor. Kavganın en ateşli safhaları da zaten Paris'te geçiyor; Siger de Brabant ve Boece de Dacie'nin mahkumiyetleri de burada yer alıyor. Ancak, gerçek nedenin, doktrin anlaşmazlığından ziyade, bazı fikirlerin yol açtığı düzen karşıtı sosyal hareketler olduğu daha önce belirtilmişti.

Bütün bu olaylarda ilgi çekici olan nokta, İbn Rüşd'ün tam ortada yer alması, tabir caizse çevresinde kavganın cereyan ettiği "yorganın" hep İbn Rüşd olması... Nasıl olup da hıristiyan dünyasındaki bütün liberal, akılcı, kilise karşıtı, sapkın, resmi

görüşlere aykırı fikir ve akımların hepsi İslam felsefesine ve özellikle İbn Rüşd'e bağlanıyor?..

Renan biri politik, öteki psikolojik iki etken görüyor.

Yukarıda adı geçen II. Frederic -bütün imparatorlar gibi- Papaya karşı; ama onlardan farklı olarak İslam uygarlığına tutkun birisi... Palermo'daki sarayında Sultan gibi yaşamayı seviyor. Haçlı seferine çıkıyor, ama gidip Sultan'la dost oluyor ve Kudüs'te Hıristiyanlıkla dalga geçiyor! Müslümanlarla -bazan mektuplaşarak- bilim ve felsefe tartışıyor. Zengin ve çelişkili bir kişilik sahibi ve o devrin ölçülerine göre pekala dinsiz sayılabilecek bir insan... Çağdaşı Kastilya kralı Alphonso el Sabio'nun, kendisine Batlamyus'un evren sistemini açıklayan müneccimine: "Bunu yarattığı sırada Tanrı'nın yanında olsaydım ona daha iyi fikirler verebilirdim" demesi gibi, imparator Frederic de "üç sahtekar" sözünü edebilecek yaratılıştta görünüyor... (Öte yandan, odun yığınında insan yakan da ilk o!..) ²⁵.

İşte bu hükümdar kendi müneccimi Michel Scot'u İbn Rüşd'ün eserlerini latinceye çevirmekle görevlendiriyor ve o da Toledo'ya gidip bu işi yapıyor. Zaten kendisinin de esrarengiz bir kişiliği ve olumsuz bir imajı var...

İbn Rüşd bu hükümdar-Papa (dünyevi-manevi) kavgasında kullanılmağa elverişli olduğu için mi özellikle çevirildi; yoksa İslama hayran olan kiral tarafından herhangi bir ard niyet olmaksızın çevirildi de kavgada yararlılığı sonradan mı meydana çıktı, burası belli değil. Ancak, Frederic'in saray çevresinin imajı İbn Rüşd'e de bulaşmış, hatta onu damgalamış görünüyor.

İkinci -psikolojik- etken mücadele geliştikçe ortaya çıkıyor. İbn Rüşd herkesin hiç kimseye, hatta kendine bile, itiraf edemediği gizli -ve norm dışı- düşüncelerini yüklediği 'günah keçisi' haline getiriliyor. Büyük otoritelerin ona saldırdığını gören alt kademeler, bütün kendi sapkınlıklarını onun şahsında lanetleyerek hem rahatlıyorlar, hem de dalkavukluk görevlerini yerine getirmiş oluyorlar²⁶.

Renan İbn Rüşd'ün olumsuz imajının, İtalyan Rönesansının ikonografik ürünlerinde (resim, fresk, vb.) nasıl tekrarlanıp durduğunu uzun uzun inceliyor ²⁷.

İbn Rüşd'cülüğün (Averoisim) Avrupa'daki ocağı olarak Padova üniversitesi gösterilir. Bu herhalde akımın XIII. yüzyıldan sonraki dönemi için doğrudur. Renan -bir pozitivist olarak- Padova okulunu çok sert yargılar: "Bir kaç sivrilmiş kişi dışında, Padova felsefe okulu yozlaşmış Skolastiğin yeni çağlara da taşmış bir uzantısından başka bir şey değildir. Bilimin ilerlemesine hizmet etmek şöyle dursun, geri kafalı eski yazarların saltanatını gereğinden fazla sürdürmek suretiyle, bu ilerlemeye zarar vermiştir. Kısaca, Padova İbn Rüşd'cülüğü bir tembeller felsefesinden ibarettir." ²⁸

Batı Skolastiğinin İbn Rüşd hamuruyla yoğrulduğu bir gerçektir. Ancak, daha önemli olan, onun Ortaçağın ötesine uzanan etkisidir. İbn Rüşd'cülük 'akılcılık' mıdır? İbn Rüşd 'rasyonalist' midir? Rönesansın oluşumunu etkilemiş midir?

J. Tenaille'in eserinin İbn Rüşd'e ayrılan X. bölümünün başlığı "Les Origines du Rationalisme dans la Pensee Moderne"dir. E. Gilson'a dayanarak ifade ettiğine göre, "Averroistler, Aklın salt felsefi şekilde ve imanın etkisinden sistematik biçimde sıyrılmış olarak işgörmesinin doğruluğunu (legitimite) kabul ederler. Daha sonra Descartes'in tutumu da bu olacaktır." ²⁹

"İbn Rüşd herşeyden önce, Felsefenin insan tabiatının en yüce amacı olduğuna inanan bir filozoftu; pek az kişinin bu amaca ulaşabileceğini, ancak filozofların dini tamamıyla anlayabileceğini... savunuyordu." ³⁰

"Arap ve Yahudi filozoflar bir üstün 'akıl'ın (intelligence) varlığı konusunda birleşiyorlardı; bunun mahiyetini, insanın onunla ilişkilerini tartışıyorlar, ona baş-vurmayan her türlü düşünceye de 'nefis' (raiso)n diyorlardı. İbn Rüşd işte bu 'akıl'ın (raison) alanını en fazla genişleten düşünürdü." ³¹

"İbn Rüşd felsefesinde çağdaş düşüncenin kökenlerini görmek isteyenler oldu. Akla verdiği yer ölçüsünde bu görüş doğrudur." ³²

"İbn Rüşd ve İbn Rüşd'cülerden bahsederken rastladığımız ve daha sonra Akıldan ve Rönesans insanlarından bahsederken de önümüze çıkacak olan bütün çelişkiler, bu bir tek adamın kişiliğinde -daha o çağda- birleşmiş bulunuyor. İbn Rüşd'de ampirik rasyonalizmin, felsefi rasyonalizmin, mistik rasyonalizmin, mistisizmin... payları nasıl belirlenebilir? II. Frederic'te imanın, şüphecilik, imansızlığın, sektarizmin payları nasıl ayırdedilebilir? ³³

Akla verilen önem ve statü, aklın özgürlüğünün kabulü, alanının genişletilmesi ("hizmetçinin, hanımının buyruğundan çıkarılması"), bütün bunlar Rönesansçıların uğrunda mücadele ettikleri -ve kazandıkları- amaçlar olduğu, tarihsel bir gerçek değil mi?

İbn Rüşd'ün yukarıda aktarılan "ben beşeri bilginin alimiyim" şeklindeki sözünü verdikten sonra, H. Corbin şöyle devam ediyor: "Denebilir ki İbn Rüşd işte bu sözdendir ve 'insanlığın Renaissance ile belirlenen gelişmesi de buradan kaynaklanmıştır.' (Quadri) Belki bu durumda İbn Rüşd ile bir şeyin bitmiş olduğunu ve bunun artık İslamda varlığını sürdüremeyecek bir şey olduğunu söylemek mümkündür. Fakat bu şey Avrupa düşüncesini yönlendirecektir." ³⁴

İbn Rüşd'ün, çağını aşan bir düşünür olduğu sonucundan nasıl kaçınabilir? Onun izleyicilerinin kendi kültürel dünyasından değil de rakip dünyadan çıkmış olması ise... Tarihin cilvesi mi, yoksa determinizmi mi?..

'Tehafüt kavgası' diyebileceğimiz olay, insan bilincinin temel taşlarını koyup işleyiş ilkelerini belirleme çabası olduğu ölçüde, büyük kültürel önem taşır. Bu mücadele hep tarihsel dönüm noktalarında ortaya çıkmış ve sonuçları da gelecek

kültürün formunu belirlemiştir. Yerine yerleşen ve maddi temelini sağlamlaştıran her medeniyet, böyle bir entellektüel mayalanma ile, kendi üst yapısını oluşturmaya çalışır.

İslam toplumunun merkezi ve evrensel bir imparatorluğa dönüşme döneminde yer alan ilk 'Tehafüt' olayı, sonraki 8-9 yüzyıldaki İslam kültürünü belirlemiştir.

İbn Rüşd'ün adı çevresinde Batıda meydana gelen kaynaşma ise, Batı Ortaçağının üst yapısını (Skolastik) kurmakla birlikte, bunun aşılmasını da sağlamıştır.

Bu bağlam içinde, Fatih döneminden itibaren Türkiye'de Tehafüt dosyasının tekrar açılması ve ardarda Tehafüt'ler yazılması son derece anlamlı bir olgudur.

Ben bunu, maddi ve siyasi varlığını güvenceye almış, "yeni" -ve yeniliğinin farkında- bir medeniyetin, kendi kültürünün formunu aramağa başlaması olarak görme eğilimindeyim.

Bu dönem, -aslında tarihimizin hiçbir dönemi- düşünce tarihi olarak yeterince ele alınmadığı için, kesin görüşler ileri sürmek elbette mümkün değildir. Ancak, II. Mehmet hakkında ortada dolaşan bazı bilgiler (klasik dilleri bildiği, şairliği, Rönesans İtalyasından sanatçılar getirtip Batının yaşamını taklide kalkması, Roma'nın mirasına sahip çıkması, hatta İtalya'da bir çeşit "Mehmet partisi" oluşması (?), bu ortam içinde bir kurul veya divan toplayıp din değiştirmenin olabilirliğini tartışması ve nihayet çok şüpheli koşullarda zehirlenerek öldürülmesi...) onun bir Frederic Hohenstauffen olmasa bile, gene de kültürel alanda yeni şeyler düşündüğünü; mirasına konduğu kültürlerin böyle bir arayışı gerekli kıldığına farkında olduğunu göstermektedir. Ayrıca bunların İtalya'daki Rönesans ile tamamen bağlantısız olduğu da, kendiliğinden ve rahatça kabul edilebilecek bir fikir gibi görünmüyor.

Tehafüt'ler serisi, anlaşıldığına göre, daha sonra da devam etmiş, ama bildiğimiz kadıyla, bundan bizim için yeni bir 'Skolastik' veya bir 'Rönesans' çıkmamış... Çıkmamış ki bu işe, o da can havliyle, XIX. yüzyılda kalkışmak zorunda kalmışız...

NOTLAR:

- 1- De Lacy O'leary: İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri, s. 151-152.
- 2- M. Fahri: İslam Felsefesi Tarihi, s. 247.
- 3- S. MacClintock: 'Averroes' maddesi, Encycl. of Philosophy.
- 4- J. Tenaile. Civilisation Occidentale, p. 187.
- 5- O'Leary: op. cit. s. 169.
- 6- E. Renan: Averroes et l'Averroisme, p. 220.
- 7- Ibid. p. 173 passim.
- 8- J. Chevalier: Histoire de la Pensee, t. 2., p. 262.
- 9- Tenaile: op. cit. p. 189.
- 10- H. Corbin: İslam Felsefesi Tarihi, s. 243.
- 11- Renan: op. cit. p. 236
- 12- Tenaile: op. cit. p. 187.

- 13- Ibid. p. 188.
- 14- Renan: op. cit. p. 316.
- 15- Ibid.
- 16- MacClintock: Loc.cit.
- 17- Renan: op.cit. p. 224.
- 18- Ibid. p. 226.
- 19- Ibid. p. 233.
- 20- O'Leary: op. cit., s. 172.
- 21- Renan: op. cit. pp. 294-295.
- 22- Ibid. pp. 256-259.
- 23- Ibid. p. 279.
- 24- Ibid. p. 276.
- 25- Ibid. p. 287. passim.
- 26- Ibid. pp. 288-299.
- 27- Ibid. p. 301 passim.
- 28- Ibid. p. IV (Avertissement)
- 29- Tenaille: op. cit. p. 190.
- 30- Ibid.
- 31- Ibid. p. 196.
- 32- Ibid. p. 199.
- 33- Ibid. p. 207.
- 34- Corbin: op. cit. s. 243.

KAYNAKLAR

- 1- H. Corbin: İslam Felsefesi Tarihi. Çev. H. Hatemi. İstanbul, 1986.
- 2- J. Chevalier: Historie de la Pensée. Paris 1956.
- 3- De Lacy O'Leary: İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri. Çev. H. Yurdaydın - Y. Kutluay. Ankara, 1971.
- 4- Macid Fahri: İslam Felsefesi Tarihi. Çev. K. Turhan. İst. 1992.
- 5- Stuart MacClintock: Encyclopaedia of Philosophy, Averroes mad.
- 6- E. Renan: Averroés et l'Averroisme. Paris 1866.
- 7- Jean Tenaielle. Civilisation Occidentale. Paris 1957.
- 8- H.Z. Ülken: İslam Felsefesi - Kaynakları ve Tesirleri. Ank. 1967.
- 9- Montgomery Watt: İslamın Avrupaya Tesiri. Çev. H. Yavuz. İstanbul, 1986.